

///// studie / article //////////////////////////////////////

SOUČASNÉ TEORIE SOCIÁLNÍHO ROZUMĚNÍ NA POZADÍ SPORU O ANTROPOLOGICKOU DIFERENCI

Abstrakt: Tato studie je inspirována knížkou Petra Urbana Jak rozumíme druhým? Studie o sociálním rozumění a sdílení světa nejen u člověka a věnuje se současným diskuzím o povaze sociálního rozumění, zejména v případech nelinguálních tvorů. Nejvýraznější pozice zastává na jedné straně skupina srovnávacích psychologů kolem M. Tomasella, která vychází z filosofů kolektivní intencionality, na straně druhé D. Leavens a K. Bardová, kteří mají blízko k interaktivistické interpretaci problému sociálního rozumění. Bude ukázáno, že rozdíly ve výsledcích empirických výzkumů mají základ v ontologických závazcích jednotlivých výzkumných programů, přičemž důležitou roli hraje vymezení se vůči problému antropologické difference. Studie se táže, je-li možné prostředky filosofie vědy mezi soupeřícími teoriemi rozhodnout. Na závěr je uvedena možnost biosémiotické reinterpretace mimo-lidského sociálního rozumění na pozadí teorie umweltu.

Klíčová slova: sociální rozumění; antropologická difference; sdílená pozornost; Duhem-Quineova teze; umwelt

FILIP JAROŠ

Katedra filosofie a sociálních věd, Univerzita Hradec Králové
Department of Semiotics, University of Tartu, Estonia
email / filip.jaros@uhk.cz

Current Theories of Social Cognition and Their Relation to a Dispute about Anthropological Difference

Abstract: This study is inspired by the book Jak rozumíme druhým? Studie o sociálním rozumění a sdílení světa nejen u člověka (How do we understand others? On social understanding and sharing of the world in humans and other animals) by Petr Urban and pays attention to current discussions about social cognition, namely in the case of non-linguistic agents. Most prominent positions are held by the group of comparative psychologists led by M. Tomasello, stemming from the philosophers of collective intentionality, and the group around D. Leavens and K. Bard, which is related to an interactivist interpretation of social cognition. It is demonstrated that the differences in the results of empirical studies are based on the ontological commitments of individual research programs, coupled with their relation to the problem of anthropological difference. The study questions the possibility of choosing a suitable theory by the means of the philosophy of science. At the end, a reinterpretation of non-human social cognition on the basis of umwelt theory is brought out.

Keywords: social cognition; anthropological difference; joint attention; Duhem-Quine thesis; umwelt

Tato studie se odráží od Urbanovy knížky s titulem *Jak rozumíme druhým?* s výmluvným podtitulem *Studie o sociálním rozumění a sdílení světa nejen u člověka*. Publikace vyšla jako 23. svazek edice Parva philosophica nakladatelství Filosofia, která představuje krátké studie mezinárodních a českých filosofů. Urbanovi se daří představit českému filosoficky orientovanému čtenáři nejen základní teoretická východiska sociálního rozumění, ale rovněž jejich provázanost se současnými empirickými výzkumy srovnávacích psychologů. Dává tak podnět k otázce, jak lze rozhodnout mezi rozpornými výsledky vědeckých studií, jakmile se ukazují být zakotveny v rozdílných ontologických předpokladech.

Kolem Urbanovy knihy již proběhla malá diskuze na stránkách *Filosofického časopisu*. Na stručnou, spíše kritickou recenzi¹ J. Pechara odpověděl autor knihy v příspěvku nazvaném „Zmeškané setkání“.² Na základě podrobné obeznámenosti s obsahem knížky se připojuji k názoru, že Pechar ve své recenzi skutečně „zmeškal setkání“, když mu uniklo, jak na sebe obě části studie navazují: Urban nejprve zdůvodní, proč jsou dle jeho názoru základy lidského sociálního rozumění popsány stoupenci tzv. interaktivistického obratu. V druhé části potom na případu sdílené pozornosti ukazuje, jak mentalistický předsudek brání přiznat tento fenomén zvířatům a ovlivňuje debaty o antropologické diferencii (tj. hledání nějakého zásadního rozdílu mezi člověkem a zvířaty). Urban má za to, že výsledky některých studií, které se k tomuto problému vyjadřují (zde uvádí především Tomasella, viz níže), jsou ovlivněny kognitivistickým teoretickým rámcem do té míry, že je ohrožena jejich empirická validita. Sám se přiklání ke studiím, které mají svým teoretickým rámcem blíže k interaktivistickému obratu a které schopnost sdílené pozornosti přiznávají i lidoopům (skupina kolem Leavense a Bardové, viz níže).

Práce byla uskutečněna za finanční podpory společného projektu Austrian Science Foundation (FWF) a Grantové agentury České republiky (GA ČR) Inferentialism and Collective Intentionality, No. GF17-33808L, a rovněž s přispěním projektu podpořeného Estonian Research Council (Mobilitas Plus, MOBJD124) Social Behaviour of Animals in a Cognitive and Environmental Context – A Biosemiotic Perspective. Dále byla podpořena projektem Specifického výzkumu FF UHK za rok 2017. Za pozorné přečtení textu a návrhy k jeho vylepšení děkuji L. Koreňovi, P. Urbanovi, D. Kocourkovi a recenzentům.

¹ Jiří Pechar, „V čem spočívá chápání druhého člověka jako druhého,“ *Filosofický časopis* 65, č. 3 (2017): 478–80.

² Petr Urban, „Zmeškané setkání: Několik poznámek k recenzi Jiřího Pechara,“ *Filosofický časopis* 65, č. 4 (2017): 633–36.

V první části nás autor seznamuje jak se současnými teoriemi sociálního rozumění u lidí, tak jejich filosoficko-historickým pozadím. Výčet zahrnuje základní pozice výzkumníků nahlízejících problém sociálního rozumění z pozice tzv. teorie mysli (*Theory of Mind* – kognitivistický rámec) doplněný o alternativní teorii přímého sociálního vnímání (*direct social perception* – interaktivistický rámec). Jestliže budeme první část studie vnímat jako filosofickou přípravu na problém rozšíření konceptů sociálního rozumění na mimo-lidské subjekty, který je jádrem části druhé, můžeme Urbanem provedený výčet považovat za dostačující. Poznamenejme však, že kromě zde uvedených teorií (tzv. psychologická teorie a simulační teorie) existuje k problému sociálního rozumění ještě řada dalších kognitivistických (*perceptual mindreading*,³ *minimal theory of mind*⁴), behaviorálních⁵ a enaktivistických přístupů (*narrative practice hypothesis*⁶). Otázka vhodnosti použití těchto teorií pro různé případy lidského sociálního rozumění je diskutována v řadě studií, za pozornost stojí především editorial ke speciálnímu číslu *Review of Philosophy and Psychology*.⁷

V tomto článku budeme věnovat větší pozornost druhé části studie, neboť skutečné jádro Urbanovy práce spatřujeme v problematice propojení výsledků empirických studií s filosofickou kritikou příslušných konceptů. Urban se zde věnuje zejména fenoménu sdílené pozornosti, důležité schopnosti v rámci sociálního rozumění, které lidské děti nabývají ve věku 9–12 měsíců. V klasické definici⁸ se sdílenou pozorností rozumí triadická interakce, která nabývá podoby koordinace pozornosti dvou subjektů směrem ke stejnému předmětu. Podle hlavního proudu současné srovnávací psychologie (jmenujme zde především laboratorní pokusy Tomasellovy skupiny prováděné na nemluvnatech a šimpanzích mláďatech) se jedná o jedinečně lidskou dovednost. Intuice, že schopnost sdílet reprezentace okolního světa

³ José L. Bermúdez, „Mindreading in the Animal Kingdom,“ in *The Philosophy of Animal Minds*, ed. Robert W. Lurz (New York: Cambridge University Press, 2009), 145–64.

⁴ Stephen A. Butterfill a Ian Apperly, „How to Construct a Minimal Theory of Mind,“ *Mind & Language* 28, č. 5 (2013): 606–37.

⁵ Daniel J. Povinelli a Jennifer Vonk, „Chimpanzee Minds: Suspiciously Human?,“ *Trends in Cognitive Science* 7 (2003): 157–60.

⁶ Daniel D. Hutto, „Elementary Mind Minding, Enactivist-style,“ in *Joint Attention: New Developments in Psychology, Philosophy of Mind, and Social Neuroscience*, ed. Axel Seemann (Cambridge, MA: MIT Press, 2011), 307–42.

⁷ Daniel D. Hutto, Mitchell Herschbach a Victoria Southgate, „Editorial: Social Cognition: Mindreading and Alternatives,“ *Review of Philosophy and Psychology* 2 (2011): 375–95.

⁸ Roger Bakeman a Lauren Adamson, „Coordinating Attention to People and Objects in Mother–Infant and Peer–Infant Interactions,“ *Child Development* 55 (1984): 1278–89.

je u zvířat přinejmenším omezená, je přitom společná jak většině kognitivistických,⁹ tak fenomenologických koncepcí.¹⁰

Ačkoliv se autor nevyjadřuje k obecné problematice antropologické difference, již podtitul jeho studie napovídá, že bude upřednostňovat takovou filosofickou pozici, ve které je „sdílení světa“ možné i u zvířat. Urbanovu studii lze vnímat jako cestu k takovému ontologickému rozvrhu, který umožní přiřknout fenomény sociálního rozumění i mimo-lidským subjektům, jak vypovídá její závěrečná věta: „Lidský sdílený vztah ke světu není nekonečně vzdálený od ‚zvířecího‘ vztahu ke světu, nýbrž je jednou z jeho mnoha forem.“¹¹ Vzhledem k Urbanově zaměření je přirozené, že toto východisko nachází u autorů tzv. interaktivního obratu (zejm. Gallagher a De Jaegher), kteří mají blíže k fenomenologii než analytické filosofii. Zároveň si je však Urban vědom toho, že problém sdílení světa mimolidskými tvory není interaktivisty příliš diskutován.¹² Skutečně se zdá, že se zde otevírá zajímavá koncepční mezera, a Urban v závěru dle mého soudu oprávněně volá po takové formě interaktivistické teorie, která bude mimo-lidskou intersubjektivitu a socialitu zahrnovat explicitně.

Sociální rozumění nelinguálních tvorů: současné teorie a jejich filosofické pozadí

Na tomto místě pokládám za užitečné zamyslet se nad vztahem jednotlivých filosofických tradic a interpretací empirických výzkumů. Stavba Urbanovy práce totiž může ve čtenáři zanechat mylný dojem, že novější empirické výzkumy¹³ svědčí pro interaktivistický přístup nebo že poctivá fenomenologická kritika odhaluje filosofické předpoklady kognitivistických teorií, jichž si jejich tvůrci nebyli vědomi.¹⁴ Ve skutečnosti tvoří problematika

⁹ Daniel Dennett, „Intentional Systems In Cognitive Ethology: The ‚Panglossian Paradigm‘ Defended,“ *Behavioral and Brain Sciences* 6, č. 3 (1983): 343–55.

¹⁰ Étienne Bimbenet, *L'animal que je ne suis plus* (Paris: Gallimard, 2011).

¹¹ Petr Urban, *Jak rozumíme druhým? Studie o sociálním rozumění a sdílení světa nejen u člověka* (Praha: Filosofia, 2016): 46.

¹² Petr Urban, „Sociální rozumění u lidí a ostatních hominidů,“ *Filosofia* 69, č. 7 (2014): 596–98.

¹³ Kim A. Bard, Roger Bakeman, Sarah T. Boysen, a David A. Leavens, „Emotional Engagements Predict and Enhance Social Cognition in Young Chimpanzees,“ *Developmental Science* 17, č. 5 (2014): 682–96.

¹⁴ V případě Tomasella viz Urban, *Jak rozumíme druhým?*, 39. Urban zde naznačuje, že kognitivistická interpretace sdílené pozornosti v posledku vede k identifikaci této schopnosti jako hledaného příznaku antropologické difference. Existuje ovšem i kognitivistický přístup, který sdílenou pozornost definuje minimalistickým způsobem, viz Bermúdezův program níže.

sociálního rozumění nelinguálních tvorů těžko přehlednou síť interpretací laboratorních pokusů, experimentálních designů, rozmanitých teorií a širších ontologických závazků jednotlivých výzkumníků. Pro filosofii vědy se tak naskytá zajímavá otázka, zda je možné označit některou z řečených pozic za přesvědčivější než ostatní a podle jakého kritéria tak učinit. V dalším textu budeme pod pojmem teorie rozumět nejen formulaci konkrétních hypotéz o povaze sociálního rozumění, ale rovněž metody a standardy, které jsou pro danou výzkumnou tradici typické. Takové určení se zhruba překrývá s Kuhnovým termínem disciplinární matice, kterým zpřesnil sémantické pole pojmu paradigma.¹⁵ Ontologickými závazky (někdy zkráceně ontologií) pak myslíme širší filosofické, oborové a metodologické zakotvení dané teorie, které ovlivňují nejen způsob formulace hypotéz, ale rovněž interpretaci jevů. Ontologické závazky odrážejí přesvědčení jak konkrétních vědců, tak celých výzkumných tradic a jsou v zásadě implicitně přítomny v příslušném výzkumném programu. Individuální vědci se mohou lišit jak kvalitou předchůdné zkušenosti (např. schopnost sledování daného zvířete v terénu), tak připisováním relevance odlišným typům interakce s objektem výzkumu (kontrolovaný pokus vs. anekdotické pozorování).¹⁶

Pokusme se nyní vyjasnit spojení mezi výsledky laboratorních zkoumání a ontologickými předpoklady jednotlivých vědců. Ve vlivné koncepci amerického srovnávacího psychologa M. Tomasella představuje schopnost sdílené pozornosti milník nejen v rámci lidské ontogeneze, ale rovněž evoluční fylogeneze antropoidů.¹⁷ Šimpanzi, na rozdíl od nemluvnat, podle jeho tvrzení nejsou schopni deklarativního ukazování a sdílejšího pohledu, což jsou typické způsoby koordinace pozornosti dvou subjektů. Hypotéza sdílené intencionality, zastávaná Tomasellovou skupinou v rámci Max Planck Institute for Evolutionary Psychology, tvrdí, že člověk je jediným druhem primáta, jehož příslušníci dokáží reflektovaně koordinovat své jednání za účelem dosažení společného cíle.¹⁸ Tomasello ve svých knihách věnuje

¹⁵ Thomas S. Kuhn, *Struktura vědeckých revolucí* (Praha: Oikoymenh, 1997), 181.

¹⁶ Případová studie na provázanost ontologických závazků a formulace teorií o sociální struktuře kočky domácí (*Felis domestica*) byla provedena v Filip Jaroš, „Cats and Human Societies: A World of Interspecific Interaction and Interpretation,” *Biosemitotics* 9, č. 2 (2016): 287–306.

¹⁷ Michael Tomasello, *A Natural History of Human Thinking* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014); Michael Tomasello, *A Natural History of Human Morality* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016).

¹⁸ Pro přesnost zde dodejme, že výzkumníci tohoto ústavu přiznávají schopnost sdílené pozornosti i psům, a rozšiřují tak možnosti sociálního rozumění směrem k domestikovaným zvířatům, neboť jejich socio-kognitivní schopnosti prošly v minulosti selektivním procesem

velikou pozornost propojení svých teorií se širším filosofickým rámcem, takže se sluší zde zdůraznit, že jeho systém na konceptu připisování mentálních stavů druhým staví vědomě. Tomasello se opakovaně odvolává na filosofy kolektivní intencionality analytické tradice (Searle, Bratman, Tuomela, Gilbertová) a jeho snahu o propojení empirických studií a filosofických předpokladů používaných teorií lze na obecné rovině hodnotit pozitivně (ovšem s výhradami uvedenými níže).

Vzhledem k propojení s filosofy kolektivní intencionality může překvapit, že Tomasellovy nálezy jsou využívány jako opora pro fenomenologickou koncepci relace člověka a zvířete z pera É. Bimbeneta, který přitom čerpá především z francouzské myšlenkové tradice (např. Merleau-Ponty).¹⁹ Urban ovšem správně upozorňuje na to, že oba autory k sobě váže tentýž program: nalezení antropologické difference, rozhodujícího kroku (primárně ve fylogenezi, sekundárně ontogenezi), který vyčleňuje člověka ze živočišné říše. Tento program ve své recenzi Bimbeneta implicitně přejímá i J. Fulka, který je toho názoru, že francouzský filosof provedl „ne-li vždy bezvýhradně přesvědčivý, tedy alespoň velmi inspirativní pokus o odpověď na otázku po antropologické diferencí.“²⁰ Později ukážeme, že program antropologické difference má dvojí rovinu: I) pozitivně laděné úsilí o nalezení (v dnešní době kognitivně či geneticky podmíněné) schopnosti, které jsou schopni pouze lidé, a ještě podstatněji II) přihlášení se k ontologii, která v nějaké schopnosti člověka spatřuje bezprecedentní (evoluční) inovaci, která způsobila, že svět obývá radikálně jiným způsobem než ostatní tvorové.²¹

Britští primatologové a srovnávací psychologové D. Leavens (University of Sussex) a K. Bardová (University of Portsmouth) konstatují, že někteří šimpanzi v laboratorních podmínkách vykazují chování, které svědčí o jejich schopnosti sdílené pozornosti (např. ukazování, sdílené pohledy).

ve společné ekologické nise s člověkem – viz Brian Hare a Michael Tomasello, „Human-like Social Skills in Dogs?“, *Trends in Cognitive Sciences* 9, č. 9 (2005): 439–44. K pravděpodobné existenci sdílené pozornosti u koček viz Filip Jaroš, „The Three Semiotic Lives of the Domestic Cat: A Case Study On Animal Social Cognition“, *Biosemiotics* 10, č. 2 (2017): 279–93. Zde je rovněž představena interpretace sdílené pozornosti z pozice symbolického interakcionismu.

¹⁹ Étienne Bimbenet, *L'animal que je ne suis plus* (Paris: Gallimard, 2011).

²⁰ Josef Fulka, „Co znamená být člověkem? Ke knize Étienne Bimbeneta, *L'animal que je ne suis plus*“, *Filosofický časopis* 60, č. 5 (2012): 753–67.

²¹ Poukažme zde na to, že zatímco Darwin se snažil ukázat, že mezi člověkem a zvířaty je ohledně duševních schopností plynulý přechod, program antropologické difference se vrací do neo-darwinistického uvažování po odeznění éry sociobiologie. K tomu, jak se na tomto obratu podílelo modelování zvířecího chování podle metafor stroj, blíže Filip Jaroš, „Zvíře jako člověk, zvíře jako stroj“, *Filosofický časopis* 63, č. 4 (2015): 519–37.

V protikladu k Tomasellově hypotéze sdílené intencionality, v současnosti nejpobulárnější pozici srovnávací psychologie, postavili tito výzkumníci model prožitých zkušeností (*Lived experiences model*),²² který ukazuje, že kognitivní schopnosti nejsou odvozené pouze z genetické výbavy na základě druhové příslušnosti, ale rovněž souvisí s vnějšími (především sociálními) vlivy během rané ontogeneze. V laboratorních podmínkách tak lze příznaky sdílené pozornosti pozorovat spíše u těch šimpanzů, kteří vyrostli v emočně stabilním a kognitivně stimulujícím prostředí. Leavens se jako spoluautor některých teoreticky laděných prací vyjadřuje i k ontologické rovině dané problematiky.²³ Zde se s kolegy dovolávají především pozdního Wittgensteina, který na příkladu emocí kritizoval rozlišování mezi obsahem myslí a tělesným projevem.²⁴ Odtud poněkud sporně dovozují, že porozumění intencím druhého neznamena nezbytně zakoušení (*experiencing*) těchto intencí.²⁵ Výsledkem je jim odmítnutí psychologismu spojeného s většinou kognitivistických studií. Leavensovo spojení s interaktivistickým pohledem je soudě podle dostupných materiálů trochu pozdějšího data a má spíše jen příležitostný charakter.²⁶ Na každý pád zde můžeme shrnout, že Leavens se s Tomasellovou skupinou rozchází jak ve výsledcích svých empirických zkoumání, tak ve formulaci teorie; v další sekci ukážeme, jak je nesoulad zakotven v rozdílných ontologických závazcích obou programů.

Urban ve své práci uvádí, že interaktivisté se k problému sociálního rozumění u mimo-lidských subjektů prakticky nevyjadřují, přičemž poslední kapitola v zásadě vybízí k tomu, aby k propojení došlo i z druhé strany, tj. interaktivisté se ve svých teoretických zkoumáních pozitivně odvolá-

²² Bard et al., „Emotional Engagements,” 682–96.

²³ Timothy P. Racine, David. A. Leavens, Susswein, Noah, a Tyler J. Wereha, „Conceptual and Methodological Issues in the Investigation of Primate Intersubjectivity,” in *Enacting Intersubjectivity: A Cognitive and Social Perspective on the Study of Interactions*, ed. Francesca Morganti, Antonella Carassa, Giuseppe Riva (Amsterdam: IOS Press, 2008), 65–80; Timothy P. Racine, Tyler J. Wereha a David A. Leavens, „Primates, Motion and Emotion: to What Extent Nonhuman Primates Are Intersubjective And Why,” in *Moving Ourselves, Moving Others: Motion and Emotion in Intersubjectivity, Consciousness and Language*, ed. Ad Föhlen, Ulrike M. Lüttke, Timothy P. Racine, Jordan Zlatev (Amsterdam: John Benjamins, 2012), 221–42.

²⁴ Podobnost pozice pozdního Wittgensteina a interaktivistů nicméně konstatuje v pozn. 9 i Urban, *Jak rozumíme druhým?*, 12.

²⁵ Racine, Wereha, a Leavens, *Primates, Motion and Emotion*, 227.

²⁶ David A. Leavens, „Joint Attention: Twelve Myths,” in *Joint Attention: New Developments in Psychology, Philosophy of Mind, and Social Neuroscience*, ed. Axel Seemann (Cambridge, MA: MIT Press, 2011), 47. Tom Froese a David A. Leavens. „The Direct Perception Hypothesis: Perceiving the Intention of Another's Action Hinders Its Precise Imitation,” *Frontiers in Psychology* 5 (2014): 1–15.

vali na Leavense a spol.: obě strany spojuje kritika mentalistického pojetí sociálního rozumění.²⁷ Interaktivisté se však, když už biologický exkurz podniknou, v současné době spíše odvolávají na obecná pojetí vývoje života enaktivistické provenience než na výsledky empirických výzkumů.²⁸ Když Hutto uvádí, že lidoopi sdílejí stavy mysli (např. strach), aniž by museli jejich obsahy odvozovat ve stylu teorie mysli, neodvolává se na žádná konkrétní zkoumání.²⁹ Za pozornost ovšem stojí fakt, že ve své zásadní práci Hutto přejímá mj. výsledky Tomasella, když tvrdí, že sdílené pozornosti jsou schopni pouze lidé, a to již jako nemluvnata.³⁰ Ke konci studie bude ovšem ukázáno, že propojení mezi enaktivismem a pozitivní afirmací sdílené pozornosti u zvířat lze dosáhnout pomocí konceptu *participatory sense-making*.

Pro doplnění ještě uvedme dva výzkumníky, kteří patří k nejviditelnějším kritikům Tomasellovy pozice, aniž by však šli příliš do hloubky na úrovni filosofické reflexe vlastních teorií. Prvním výrazným oponentem je holandský primatolog F. de Waal, který kromě laboratorních pokusů zkoumá i chování šimpanzů žijících v zajetí. Šimpanzi jsou podle něj schopni tzv. kognitivní empatie a spolupráce v těch případech, kdy jsou dostatečně motivováni (spíše situačně než potravou), a hlavně za předpokladu, že se jedná o jedince spojené pozitivní vazbou. Na obecné rovině pak kritizuje necitlivost srovnávacích psychologů ke specifické tělesné, smyslové a behaviorální výbavě jednotlivých druhů zvířat, která podceňuje rozdílnost způsobů obývání okolního světa (umwelt, viz níže). Za pozornost v tomto směru stojí jeho poslední kniha nazvaná příznačně *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?*³¹ Dalším vlivným kritikem Tomasellových závěrů je terénní primatolog C. Boesch. Boesch má svou biologickou teorii blízko k Leavensovi a Bardové (jde v podstatě o formu evolučně-vývojové pozice, „evo-devo“, která bere v úvahu vliv epigenetických procesů na vývoj jedince), nemá však ambici budovat koherentní teoretický systém.³² Svou

²⁷ Urban, *Jak rozumíme druhým?*, 42–43.

²⁸ Evan Thompson, *Mind in Life. Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007).

²⁹ Daniel D. Hutto, „Intersubjective Engagements Without Theory of Mind,“ in *The Politics of Species: Reshaping Our Relationships with Other Animals*, ed. Corbey, Raymond a Annette Lanjouw (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 132.

³⁰ Daniel D. Hutto, *Folk Psychological Narratives. The Sociocultural Basis of Understanding Reasons* (Cambridge, MA: MIT Press, 2008), 125.

³¹ Frans De Waal, *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* (New York: W. W. Norton & Company, 2016).

³² Christophe Boesch, „What Makes Us Human (*Homo sapiens*)? The Challenge of Cognitive Cross-Species Comparison,“ *Journal of Comparative Psychology* 121, č. 3 (2007): 227–40.

kritiku Tomasellovy hypotézy sdílené intencionality opírá o vlastní pozorování kolektivního lovu šimpanzů. Uvádí, že jednotlivá zvířata během lovu kooperují, přičemž vyzoroval čtyři různé funkce, které mohou zastávat (pronásledování, nahánění, blokování, chytání).

V Urbanově studii je ovšem zamlčené to, že cestu k mimo-lidské intersubjektivitě (tj. oslabení projektu antropologické difference) lze nastoupit rovněž z pozic analytické filosofie, které dualitu mysli a chování zachovávají. Tímto směrem se vydal např. J. L. Bermúdez, který přišel s koncepcí tzv. percepčního odečítání mysli (*perceptual mindreading*). Bermúdezův program spočívá na předpokladu, že nelingvální tvorové jsou schopni registrovat obsahy druhých mysli, aniž by o nich propozičně uvažovali.³³ Nově se vůči mentalistickému pojetí zvířecí komunikace vyhrazuje skupina kognitivních vědců a filosofů, která volá po opuštění neo-Griceánského paradigmatu v behaviorálních vědách a důsledné operacionalizaci schématu intencionální komunikace. Ve své studii přesvědčivě ukazují, že intencionální komunikace mezi nelingválními tvory je možná bez odečítání mysli druhého a intence měnit její obsah.³⁴

Lze rozhodnout mezi soupeřícími teoriemi?

Věnujme se nyní naší problematice z pohledu filosofie vědy: jak rozhodnout, který pohled na intersubjektivitu mimo-lidských tvorů je příhodný? Je možné rozhodnout, kdo má v otázce sdílené pozornosti a její existence u nelingválních tvorů pravdu? Předznamenejme, že se nejedná o problém přidáný k debatě vědců z pozice filosofa, ale že rozporuplnost výsledků je negativně pocítována i ze strany samotných výzkumníků. Někteří z nich přitom věří v možnost provedení rozhodného experimentu (popperianské stanovisko³⁵), jiní jsou skeptičtí a naznačují, že mezi soupeřícími teoriemi (v případě zachování jejich stávající podoby) nelze rozhodnout, neboť stejná empirická data lze vysvětlit pomocí konkurenčních teorií (pozice v zásadě odpovídající Duhem-Quineově tezi³⁶).

³³ Bermúdez, „Mindreading in the Animal Kingdom,“ 145–64.

³⁴ Simon W. Townsend et al., „Exorcising Grice’s Ghost: an Empirical Approach to Studying Intentional Communication in Animals,“ *Biological Reviews* 92, č. 3 (2016): 1427–33.

³⁵ Robert W. Lurz a Carla Krachun, „How Could We Know Whether Nonhuman Primates Understand Others’ Internal Goals and Intentions? Solving Povinelli’s Problem,“ *Review of Philosophy and Psychology* 2 (2011): 449–81.

³⁶ Daniel J. Povinelli a Jennifer Vonk, „Chimpanzee Minds: Suspiciously Human?“ 157–60. Srv. David A. Leavens, Kim A. Bard a William D. Hopkins, „The Mismeasure of Ape Social Cognition,“ *Animal Cognition* (2017). <https://doi.org/10.1007/s10071-017-1119-1>.

Pokusíme se zde ukázat, jak ontologické závazky vědců ovlivňují výsledky pokusů zabývajících se problémem sdílené pozornosti. Hlavní spor se odehrává o to, zda je sdílená pozornost jedinečnou lidskou schopností, vedlejší pak o příhodný teoretický rámec, popřípadě o jeho ontologické pozadí. Tomasello je přitom přesvědčen, že hlavní otázku lze odpovědět čistě pomocí výsledků laboratorních pokusů (naturalistické stanovisko).³⁷ Bardová a Leavens tomuto oponují a upozorňují, že na základě výsledků pokusů Tomasellovy skupiny nelze rozhodnout, zda je hypotéza sdílené intencionality platná. Navíc vyjadřují přesvědčení, že Tomasellova teorie je poplatná mentalistickému přesvědčení, proti kterému se kriticky vyhrazují. Kritik zde ovšem může namítnout, že analogickým způsobem je v ontologických předpokladech zakotvena teorie a interpretace výsledků u obou britských vědců. My se zde však pokusíme ukázat, že ontologický rozměr dává problému samotná formulace otázky motivující tázání v oboru srovnávací psychologie: jaký je rozdíl mezi člověkem a ostatními lidoopy? Ačkoliv se na první pohled jedná o čistě empirický problém, otázka je natolik konstitutivní pro chápání člověka samotného, že její zodpovězení, nebo ještě přesněji způsob jejího zodpovídání, se nezbytně váže na ontologickou rovinu. Jako vhodnou ilustraci této dynamiky můžeme uvést Hobsonovo svědectví o setkání se šimpanzem ve výzkumné stanici, které cituje Urban.³⁸

Jednou jsem díky Michaelu Tomasellovi navštívil Yerkesovo centrum pro studium primátů v Atlantě. Seděl jsem a díval se na šimpanze, který seděl na druhé straně plotu a díval se na mě. Jako psychoanalytik jsem byl vycvičen k analýze protipřenosu, což znamená, že se mám snažit formulovat, jak se cítím před přítomným jedincem. A tak jsem seděl a ze všech sil jsem se snažil dělat právě toto. Cítil jsem [...], že tu něco schází. Nemohl jsem navázat spojení. Připomnělo mi to prožitek, který se občas dostaví, když je člověk s autistickým dítětem a nesnaží se vyplnit prázdný prostor tím, že něco říká nebo dělá. Vypadalo to, jako by ten šimpanz nebyl u sebe, v mentálním smyslu slova. Nebo jsem spíš já nebyl u něj, v jeho mysli. Říkal jsem si, jestli je to tak proto, že patříme každý k jinému živočišnému druhu. Bylo by to třeba jiné, kdybych byl i já šimpanz? Vážně o tom pochybuji.³⁹

³⁷ Michael Tomasello, James M. Carpenter, Joseph Call, Tanya Behne a Henrike Moll, „Understanding and Sharing Intentions: The Origins of Cultural Cognition,“ *Behavioral and Brain Sciences* 28 (2005): 721–27.

³⁸ Urban, *Jak rozumíme druhým?*, 37–38.

³⁹ Peter Hobson, *The Cradle Of Thought* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002), 269.

Hobson je ve shodě s Tomasellem v tom smyslu, že šimpanzi nejsou schopni sdílet navzájem své prožitky světa, a přirovnává je proto k autistům mezi lidmi. Může však být řečené anekdotické pozorování použito na podporu teorie, že antropologická diference spočívá ve sdílené pozornosti (související se schopností sdílejšího pohledu)? Dle našeho názoru se jedná jen a pouze o dokumentaci skutečnosti, že Hobson se šimpanzem nenavázal žádné spojení, například skrze gestikulační interakci. Řečeno lapidárně: bez znalosti etologie šimpanzů a zkušenosti, jak s nimi komunikovat, není divu, že vývojový psycholog zvířeti neporozuměl. Prázdnota v očích šimpanze věrně odráží hluboký příkop, který si Hobson upevnil pomocí psychoanalytické techniky. Jeho předchůdné přesvědčení o rozdílu mezi člověkem a šimpanzem se pouze upevnilo. Spíše než o potvrzení empirickým pozorováním tak jde o promítnutí ontologických předpokladů na okolní svět. Hobsonovi zůstalo skryto, že mysl druhého jedince je ovlivněna nejen skrze komunikaci, ale i její absencí.

Předporozumění problému antropologické diference, tedy skutečnost, zda bude daný výzkumník mezi chováním (kognitivními schopnostmi) zvířete a člověka spatřovat spíše kontinuitu, nebo ostrý přechod, ještě samo o sobě nestanovuje, jakým způsobem budou interpretovány výsledky laboratorních pokusů. Důležitým prediktorem je i názor na dualitu mysli a chování, který úzce souvisí s principem neviditelnosti mysli;⁴⁰ čím více jsou mentální procesy oddělené od viditelných tělesných projevů, tím větší opodstatnění má rozlišení mezi procesem myšlení a chování. Zde je vhodné poznamenat, že ani zastánci fenomenologického přístupu netvrdí, že všechny aspekty mentálního života jsou viditelné pro druhé osoby.⁴¹ Jestliže je platná intuice, že dualita mysli a chování je u zvířat slabší než u lidí, pak je na místě Urbanovo přesvědčení, že interaktivistická (ve srovnání s kognitivistickou) reformulace fenoménu sdílené pozornosti má větší potenciál vypořádat sociální rozumění i v případech mimo-lidských subjektů. Jedním ze způsobů, jak pochopit rozdílnost závěrů Tomasellovy skupiny na straně jedné a Leavense a Bardové na straně druhé, je totiž analýza samotných experimentů. Zatímco Tomasello za příznak sdílené pozornosti většinou považuje účast na nějaké kooperativní aktivitě, druhá strana považuje za dostačující přítomnost dvou prvků, kterými jsou koordinace pozornosti

⁴⁰ Urban, *Jak rozumíme druhým?*, 11.

⁴¹ Daniel Zahavi, „Empathy and Direct Social Perception: A Phenomenological Proposal,“ *Review of Philosophy and Psychology* 2 (2011): 541–58.

a vlastní činnosti s aktivitou sociálního partnera.⁴² Jestliže se tedy Tomasello odvolává na negativní výsledky laboratorních experimentů, může to být spojeno s tím, že jím zvolený experimentální design je kognitivně náročný (resp. lépe vyhovující lidské formě sociálního rozumění). To samotné ovšem neznamená, že šimpanzi nejsou schopni sdílené pozornosti v její kanonické interpretaci, která není vázána na kontext kooperace.⁴³ Podrobnou analýzou experimentálního modelu by rovněž mohlo vyjít najevo, že sdílená pozornost je v jednom přístupu pojímána jako diskrétní, zatímco v druhém jako spojitá veličina. Problém se přesouvá do roviny vhodné operacionalizace teoretických konceptů do laboratorních experimentů. Leavens a Bardová zkrátka testují šimpanze na *jinou* sdílenou pozornost než Tomasello.

Na této hladině analýzy problému sdílené pozornosti můžeme tedy shrnout, že podoba odpovědi na ontologické závazky týkající se problémů a) antropologické difference, b) duality myslí a chování, vymezuje interpretační pole příslušných empirických výzkumů. Data jsou „nasyčena teorií“ do té míry, že je těžké rozhodnout, zda je spojuje společná empirická báze, nebo pouze termín „sdílené pozornosti“. To, co v příslušných vědeckých publikacích, postrádajících rozbor teoretických předpokladů a zdánlivě očištěných od ontologických závazků jednotlivých vědců, vypadá jako nesoulad v experimentálních výsledcích, je tak především rozdílnost celého systému hypotéz (srv. tzv. Duhem-Quineovu tezi o podurčenosti teorií). Z hlediska Popperovy teorie falsifikace mají výsledky Leavense a Bardové potenciál vyvrátit Tomasellovu hypotézu sdílené intencionality: všeobecný výrok o neschopnosti šimpanzů sdílet pozornost byl zpochybněn pozitivními výsledky konkrétních laboratorních experimentů. Tomasello by mohl v odpovědi zpochybnit, že příslušné experimenty vypovídají o sdílené pozornosti, alespoň tak jak je vymezena v jeho kognitivistické interpretaci.

Skutečný stav debaty je však velmi vzdálen normativním představám o formulaci vědeckých teorií a racionální volbě mezi nimi. Pro vývoj a podobu diskuze jsou podstatné zejména sociální a osobnostní faktory, které se promítají do způsobu jejího vedení. Zarážejícím zjištěním je zejména skutečnost, že k obsahově přínosné výměně názorů dochází velmi sporadicky. Tomasellova skupina uveřejnila na stránkách časopisu *Behavioral and*

⁴² Bard et al., „Emotional Engagements,“ 686–87.

⁴³ Bakeman a Adamson, „Coordinating Attention to People and Objects in Mother–Infant and Peer–Infant Interactions,“ 1278–89.

Brain Sciences rozsáhlou studii, na kterou v komentářích reagovala celá řada vědců, mezi jinými Boesch a de Waal, přičemž závěrečné slovo bylo dáno opět autorům původní studie. Zaměříme se zde na výměnu názorů mezi Tomasellovi a Boeschem.

Tomasello a kolegové nejprve přirovnávají společný lov šimpanzů ke skupinovému lovu lvů či vlků, přičemž tvrdí, že při těchto aktivitách nedochází ke skutečné spolupráci.⁴⁴ Zvířata se v každém okamžiku lovu individuálně rozhodují, co je pro ně nejlepší.⁴⁵ Boesch si v odpovědi obecně stěžuje, že experimentální psychologové často odmítají brát v úvahu pozorování terénních biologů, nebo je diskreditují jako pouhá anekdotická pozorování.⁴⁶ K existenci čtyř různých funkcí, které šimpanzi zastávají během společného lovu, dodává, že si je mohou během akce vyměnit, přičemž každý lovec synchronizuje své pohyby s ohledem na zbytek skupiny. Individualistická interpretace Tomasellovy skupiny prý nemůže platit, neboť šimpanzi si potravu v případě úspěšného lovu rozdělí, přičemž kompenzují menší zisky jedinců, kteří mají vzhledem ke své funkci nižší šanci úspěchu (pronásledovatelé). Boesch přirovnává situaci k týmu fotbalistů, jedinců, kteří rovněž příležitostně reagují na herní situaci, jejich hra vede k úspěchu ovšem jen tehdy, jestliže sledují společný cíl vstřelení gólu. Tímto přirovnáním se nechce říci nic více, než že hypotéza sdílené intencionality neplatí: stále mohou existovat důležité rozdíly mezi šimpanzi a lidmi v nějaké jiné doprovodné aktivitě, např. u společného plánování před zahájením akce.

Tomasello a kolegové v závěru odpovídají, že pozorování v přírodě jsou dobrým začátkem pro vědecký výzkum zvířecího chování, o podstatě kognitivních procesů se však musí rozhodnout v laboratoři.⁴⁷ Jedině tak je možné zjistit, jestli jsou daná zvířata schopna kooperace v pravém slova smyslu, tj. přistupovat k věcem skrze sdílenou intencionalitu. Poté přistoupí ke zpochybnění Boeschovy interpretace společného lovu: a) šimpanzi mohou zastávat funkce s nižší šancí úspěchu ze sobeckých důvodů, neboť nakonec nějaký podíl dostanou, b) změna aktivity neznamená, že zvířata rozumí dané roli, c) způsob dělení kořisti může vypovídat o sociální hierarchii spíše než o zásluhách při lovu (zde citována Boeschova

⁴⁴ Tomasello et al., „Understanding and Sharing Intentions,” 685.

⁴⁵ Poznamenejme, že takovýto způsob reinterpretace zdánlivě altruistické aktivity je typický pro sociobiologický typ uvažování v biologii.

⁴⁶ Christophe Boesch, „Joint Cooperative Hunting Among Wild Chimpanzees: Taking Natural Observations Seriously,” *Behavioral and Brain Sciences* 28 (2005): 692–93.

⁴⁷ Tomasello et al., „Understanding and Sharing Intentions,” 721–27.

vlastní data). Na závěr je položena otázka, proč se kořist nerozdělí rovnoměrně mezi všechny zúčastněné, jak by napovídala analogie s fotbalovým týmem.⁴⁸

Na této ukázce je možné ilustrovat obecnou Tomasellovu strategii, která spočívá ve dvojí interpretaci analogických jevů u šimpanzů a člověka: v behaviorálně analogických situacích argumentuje pro kognitivně náročný rámec v případě dětí, zatímco kooperaci šimpanzů interpretuje minimalisticky. Tomasello spekuluje o momentu v evoluční historii člověka, kdy došlo k oddělení linie šimpanzů a předků současného člověka.⁴⁹ Není z hlediska parsimonie vhodné uplatnit podobný způsob interpretace (body a)-c)) i v případě kolektivního lovu našich předků? Navíc se zde můžeme skutečně jen vágně dohadovat, že se kořist rozdělovala rovnoměrně mezi všechny zúčastněné. Opět zde musíme připomenout tradici sociobiologie 70.-80. let, která individualistickou reinterpretaci skupinových aktivit používala i v případě člověka.

Neschopnost zavedení plodné diskuze je tím paradoxnější, že Tomasello a Boesch byli dlouhá léta pracovníky stejného institutu (Max Planck Institute for Evolutionary Psychology) a svého času pracovali na stejných projektech.⁵⁰ O eristické dovednosti amerického srovnávacího psychologa se u nás měl šanci přesvědčit L. Koreň, který spolu s dalšími badateli komentoval Tomasellovu monografii *The Natural History of Human Thinking*. Koreň uvádí, že připisovat schopnost sdílené intencionality nemluvnatům je problematická, protože Tomasello se při její definici opírá o již zmíněné filozofy kolektivní intencionality, kteří zde předpokládají kognitivně značně náročné mechanismy (např. reprezentace propozičních mentálních stavů druhého řádu).⁵¹ Dochází zde tak k argumentu, který není koherentní: To-

⁴⁸ Tomasello se zde neukazuje jako znalec fotbalového zázemí: útočníci zpravidla dostávají násobně větší platy než obránci, o příjmech z reklamy ani nemluvě.

⁴⁹ Tomasello, *A Natural History of Human Thinking*; Tomasello, *A Natural History of Human Morality*. Na problematičnost srovnávání evolučních předků člověka se současnými šimpanzi v oblasti morální psychologie poukazují Ladislav Koreň a David Kocourek, „Evoluce morálky podle Michaela Tomasella,“ *Filosofický časopis*, v tisku.

⁵⁰ Christophe Boesch a Michael Tomasello, „Chimpanzee and Human Cultures,“ *Current Anthropology* 39, (1998): 591–614. V této době zmíněný institut dokonce společně řídili. De Waal, *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* na s. 192 vtipně glosuje, jak tato skutečnost ilustruje omezenou schopnost kooperace v případě druhu *Homo sapiens*.

⁵¹ Ladislav Koreň, „Joint Intentionality. From Thin to Thick,“ *Journal of Social Ontology* 2, č. 1 (2016): 75–85; pro srovnání Michael E. Bratman, „Shared Cooperative Activity,“ *Philosophical Review* 101, č. 2 (1992): 327–41. Co se týče odkazů na Searla, americký srovnávací psycholog svou pozici vysvětluje v Michael Tomasello a Hannes Rakoczy, „What Makes Human

masello vysvětluje vznik kooperativní komunikace pomocí jedinečně lidské schopnosti sdílené intencionality, pro její určení ovšem sahá k přístupům, které takovou komunikaci považují za nezbytnou podmínku sdílených intencí.⁵² Tomasellova odpověď je následující:

Zde jsem, podobně jako jinde, nebyl dostatečně přesný ohledně naturalistického způsobu, se kterým operuji. Cituji Bratmana a další, ale často extrahuji jen jednu myšlenku z celého rámce a někdy ji mírně modifikuji. Takže jsem nefekl, že přijímám Bratmanovu analýzu *in toto*, ale uvedl jsem svoji analýzu a citoval Bratmana kvůli inspirativní myšlence. Konkrétně jsem použil termín sdíleného cíle (*joint goal*) místo sdílené intence (*joint intention*), abych se vyhnul jakékoliv záměně s intencionalitou jako širší charakteristikou myšlení.⁵³

Kromě vedení debaty ve stylu „dialogu hluchých“ se setkáváme s případy, kdy druhá strana není registrována. To se týká absence Tomasellovy odpovědi na podrobné kritiky z pera Leavense a Bardové. Ve svých posledních monografiích stavějících přímo na hypotéze sdílené intencionality, odkazuje k pracím Bardové starším než r. 2000, odkaz na Leavense pak chybí zcela.⁵⁴ K osvětlení celé záležitosti by byla nutná hluboká sonda do sociologie současné vědy a analýza osobních vztahů mezi důležitými osobami jednotlivých výzkumných skupin.⁵⁵

Výsledkem naší analýzy však nemá být přitakání sociologickému chápání filosofie vědy (Bloor, Latour), jakkoliv externalistické faktory nezbytně utváří její vývoj. Jsme přesvědčeni, že k vývoji poznání dochází zásluhou korektivní schopnosti vědecké komunity, a to zejména v delších časových intervalech (pozice blízká Kuhnovi, zejména málo zohledňované poslední

Cognition Unique? Individual to Shared to Collective Intentionality,” *Intellectica* 46–47, č. 2–3 (2007): 36, pozn. 5. Zde výslovně odmítá připisovat kolektivní intencionalitu v případě lovu smečky hyen, což je známý Searlův příklad. Za upřesnění vděčím D. Kocourkovi.

⁵² Podobnou kritiku uvádí i Hans B. Schmid, „Shared Intentionality and The Origins of Human Communication,” in *Intentionality*, ed. Alessandro Salice (München: Philosophia, 2013), 349–68.

⁵³ Michael Tomasello, „Response to Commentators,” *Journal of Social Ontology* 2, č. 1 (2016): 117–23 (překlad autor).

⁵⁴ Tomasello, *A Natural History of Human Thinking*; Tomasello, *A Natural History of Human Morality*.

⁵⁵ S pozadím debaty v základních rysech seznamuje J. Cohen pomocí žánru s žurnalistickými prvky, což ovšem v této problematice není nutně na škodu. Viz Jon Cohen, *Almost Chimpanzee. Redrawing the Lines That Separate Us From Them* (New York: St. Martin's Griffin Edition, 2011).

kapitole *Sruktury vědeckých revolucí*).⁵⁶ Skutečnost, že současný stav diskuze a) z logického hlediska neumožňuje provést rozhodný experiment, b) nelze hodnotit jako racionální, ještě neznamená, že problém sdílené pozornosti vázané na antropologickou diferenci v budoucí době nenajde uspokojující formulaci, která se stane pro příští generace výzkumníků kanonickou, a to zásluhou např. lepší operacionalizace termínů, které srovnávací výzkumy používají.⁵⁷

Jak by měla tedy vypadat vhodná teorie sociálního rozumění? Máme za to, že při její volbě je nezbytné uplatnit duhemovský poukaz na „good sense“ (v orig. *le bon sens*, „zdravý rozum“). Duhem přesvědčivě ukázal, že nelze rozhodnout o platnosti izolované hypotézy: experimentální test se vždy týká celé skupiny hypotéz, neboli teorie jako celku.⁵⁸ Mezi soupeřícími teoriemi pak z hlediska logického smyslu nelze vybrat na základě rozhodného experimentu, neboť každá teorie může být dodatečně upravovaná pomocnými předpoklady. Experiment se však může ukázat jako rozhodný ve smyslu své přesvědčivosti, spojené se širším přijetím, o kterém rozhoduje „zdravý rozum“ vědecké komunity. S vědomím, že Duhemova koncepce „zdravého rozumu“ problém rozhodování mezi soupeřícími teoriemi příhodně pojmenovává, spíše než by jej řešila,⁵⁹ se zde připojujeme k Urbanově sázce na takovou interaktivistickou reinterpretaci problému, která bude více nakloněná pozitivní afirmaci triadických interakcí v případě zvířat. Interaktivistická definice se zdá lépe vyhovovat originálnímu přístupu, který sdílenou pozornost chápal jako akt, aniž by měl ambici beze zbytku popsat kognitivní pozadí tohoto fenoménu. Při naší volbě se zároveň zřikáme programu nalézt antropologickou diferenci v základních dovednostech sociálního rozumění. V současnosti existuje enaktivistický přístup, který přináší vhodnou per-

⁵⁶ Kuhn, *Struktura vědeckých revolucí*. Za upozornění na význam závěru Kuhnova díla vděčím J. Maršálkovi. Jak lze v behaviorálních vědách kormidlovat mezi Skyllou realismu a Charybdou sociálního konstruktivismu autor naznačil ve studiích o proměnách interpretací a praktického přístupu k sociálnímu životu polodivokých koček, kde zavádí tri-konstruktivistické modely interpretace pozice kočky v urbánním prostoru a interakce s ní. Viz Filip Jaroš, „Cats and Human Societies,” 287–306; Filip Jaroš, „Cat Cultures and Threefold Modelling of Human-Animal Interactions: On the Example of Estonian Cat Shelters,” *Biosemanitics* (2018), <https://doi.org/10.1007/s12304-018-9332-0>.

⁵⁷ Srov. Townsend et al., *Exorcising Grice's Ghost*.

⁵⁸ Pierre M. M. Duhem, *The Aim and Structure of Physical Theory* (New York: Atheneum, 1962).

⁵⁹ Donald Gillies, “The Duhem Thesis and the Quine Thesis,” in *Philosophy of Science. The Central Issues*, ed. Martin Curd a Jan A. Cover. (New York: W. W. Norton & Company, 1998), 311.

spektivu lidského sociálního rozumění,⁶⁰ je třeba jej však doplnit o rámec případně pojednávající sdílení světa mimo-lidskými organismy. V závěrečné pasáži naznačíme, jakým směrem by se měla vyvíjet ontologie, která chce zohlednit subjektivitu různých forem života, aniž by jim podkládala výlučně lidské formy prožívání světa, často spojené s formálním typem reprezentací.

Biosémiotická reinterpretace mimo-lidského sociálního rozumění

Urban upozorňuje, že ontologii mimo-lidské subjektivity, která umožňuje sdílení světa (vnitro- či mezi- druhové), lze vypracovat i v rámci fenomenologické tradice.⁶¹ V první části knihy je tato cesta ostatně naznačena odkazem na M. Merleau-Pontyho a jeho koncepci inter-korporeity a *Ineinander*.⁶² V této souvislosti bych ovšem upozornil na skutečnost, že vhodný rámec pro myšlení zvířecí intersubjektivit byl tímto autorem spatřován v biologických přístupech vycházejících z kontinentálních tradic. Merleau-Pontyho přednášky o přírodě na Collège de France (1956–1960)⁶³ výslovně odkazují na dvě velká jména, která zkoumání zvířecího vztahu ke světu zasvětila svůj badatelský život: J. von Uexküll a A. Portmann.⁶⁴ Uexküllův pojem umweltu se v současné době dočkal revitalizace ve filosofii⁶⁵ a antropologii⁶⁶ je zároveň

⁶⁰ Např. Hanne De Jaegher a Ezequiel Di Paolo. „Participatory Sense-making: An Enactive Approach to Social Cognition,“ *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 6, č. 4 (2007): 485–507; Hutto, „Elementary Mind Minding, Enactivist-style,“ 307–42.

⁶¹ Viz Corinne Painter a Christian Lotz, ed., *Phenomenology and the Non-Human animal: At the Limits of Experience*. vol. 56. (Netherlands: Springer, 2007); Urban, *Jak rozumíme druhým?*, 45, pozn. 104.

⁶² Urban, *Jak rozumíme druhým?*, 17. M. Merleau-Ponty pojímá zvíře jako *alter ego* člověka a člověka jako *alter ego* zvířete. Blíže k problému antropologické difference ve spojitosti s pojetím instituce u Merleau-Pontyho viz Jiří Klouda a Jan Halák. „Instituce jako model významu: Gehlen a Merleau-Ponty k otázce antropologie,“ *Filosofický časopis* 66, č. 4 (2018).

⁶³ Zde budeme vycházet z anglického překladu poznámek k přednáškám, viz Maurice Merleau-Ponty, *Nature: Course Notes from the Collège de France* (Evanston: Northwestern University Press, 2003).

⁶⁴ O rozdílu mezi Portmannovou a Darwinovou biologii blíže Filip Jaroš, „Darwinismus a portmannismus: střetnutí nesouměřitelných biologických paradigmat?,“ *Teorie vědy* 32, č. 3 (2010): 301–18; srv. Karel Kleisner, „Biologické omalovánky aneb ‚Volte Portwinna!‘,“ in *Darwin a estetika*, ed. Karel Stibral (Červený Kostelec: Pavel Mervart: 2006), 153–57.

⁶⁵ Brett Buchanan, *Onto-Ethologies. The Animal Environments of Uexküll, Heidegger, Merleau-Ponty, and Deleuze* (New York: Suny Press, 2008). V češtině sborník Alice Kliková a Karel Kleisner, ed., *Umwelt – Koncepce žitého světa Jakoba von Uexkülla* (Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2006).

⁶⁶ Tim Ingold, *The Perception of the Environment. Essays on Livelihood, Dwelling and Skill* (London: Routledge, 2010); Ana C. R. Barreto, „Ontology and Anthropology of Interanimality:

používán některými enaktivisty,⁶⁷ důsledně pak na něm staví svůj program obor biosémiotiky.⁶⁸ V jeho rámci je rozpracována také sémantická morfologie vycházející z Portmannova biologického programu, která originálně spojuje konstituci významu s tělesností (např. význam kůže a ochlupení pro komunikaci).⁶⁹

Jak může myšlení umweltu a sémantická morfologie obohatit filosofický rámec problému intersubjektivit u nelingválních tvorů? V první řadě přináší náhled, že tělesná forma spolu s orgány komunikace a smyslovými orgány představuje uzavřený okruh, který umožňuje určitý typ obývání světa: umwelt je doslova prostředí, takové vymezení fyzického světa, které je pro zvířecího (či lidského) jedince propojeno skrze síť významů. Univerzálnost tělesné formy v rámci daného druhu přitom zajišťuje, že umwelts jeho příslušníků k sobě těsně přiléhají, přičemž k jejich propojení dochází skrze koordinaci aktivit či intencionální komunikaci. Poznamenejme zde, že na nezbytnost interaktivní komunikační složky pro ustavení sdílené pozornosti bylo upozorněno i v rámci mentalistické koncepce.⁷⁰ Biosémiotika má teorii zvířecí komunikace dobře rozpracovanu, včetně diskuze o symbolické komunikaci mezi lidoopy (zejm. pokusy s učením lidoopů užití znakového jazyka).⁷¹

Merleau-Ponty ve svých přednáškách o přírodě zavádí pojem inter-animality, který představu separovaných živých bytostí nahrazuje ontologií,

Merleau-Ponty from Tim Ingold's Perspective," *Revista de Antropología Iberoamericana* 5, č. 1 (2010): 32–57.

⁶⁷ Thompson, *Mind in Life. Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*; Ian MacInnes a Ezequiel Di Paolo. „From the Inside Looking Out: Self Extinguishing Perceptual Cues and the Constructed Worlds of Animats,” in *Advances in Artificial Life. ECAL 2005. Lecture Notes in Computer Science*, ed. Mathieu S. Capcarrère, Alex A. Freitas, Peter J. Bentley, Colin G. Johnson, Jon Timmis (Berlin: Springer: 2005), 11–20. Pro srovnání viz Darian Meacham, „How Low Can You Go? BioEnactivism, Cognitive Biology and Umwelt Ontology,” *Humana* 31 (2016): 73–95.

⁶⁸ O propojení enaktivismu s biosémiotikou se v přístupu zvaném biosemiotický enaktivismus nově snaží Paulo De Jesus, „From Enactive Phenomenology to Biosemiotic Enactivism,” *Adaptive Behaviour* 24, č. 2 (2016): 130–46.

⁶⁹ Karel Kleisner, „The Semantic Morphology of Adolf Portmann: A Starting Point for the Biosemiotics of Organic Form?,” *Biosemiotics* 1, č. 2 (2008): 207–19; Carrie Hull, *The Ontology of Sex. A Critical Inquiry into the Deconstruction and Reconstruction of Categories* (London: Routledge, 2006), 116.

⁷⁰ Malinda Carpenter a Kristin Liebal. „Joint Attention, Communication, and Knowing Together in Infancy,” in *Joint Attention: New Developments in Psychology, Philosophy Of Mind, and Social Neuroscience*, ed. A. Seemann (Cambridge, MA: MIT Press, 2011), 159–81.

⁷¹ Thomas A. Sebeok, *Global Semiotics* (Bloomington: Indiana University Press, 2011).

kteřá vyzdvihuje jejich vzájemnou propojenost.⁷² Výslovně se zde zmiňuje Uexküllova nauka o umweltu a nutnost posuzování zvířecího chování v návaznosti na tělesnou formu. Propojenost umweltů přitom není omezena na zástupce stejného druhu, ale může se týkat i predátora a jeho kořisti.⁷³ Příhodnou ilustraci k problému inter-animality můžeme najít v Portmannově díle, pro nějž, stejně jako pro proponenty klasické etologie, byl sociální charakter živých bytostí samozřejmostí:

Skrze stovky a tisíce struktur a pohybů, pachů a zvuků, živá bytost promlouvá k živé bytosti, k příslušníkům vlastního druhu, k nepřítelům, někdy dokonce k „přátelům“ mezi jinými druhy. Všechno, co promlouvá a je viděno, slyšeno, cítěno či jinak chápáno, může vytvářet důležité vztahy mezi jedním a druhým centrem života: nezávisle na tom, zda je „pochopení“ vrozené a nevědomé či získané a posouzené na základě zkušenosti.⁷⁴

Zdůrazněme zde ještě jednou, že triviálním případem sdílení světa je taková komunikace mezi subjekty, při které dochází ke sdílení významů. V případě zvířat má komunikace zpravidla výraznou tělesnou složku, analogicky s enaktivistickým důrazem na vtělenost sdílení významů v případě lidí. Shodný význam se přitom konstituuje skrze koordinaci intencionálních aktivit, přičemž není nutné, aby tyto aktivity byly mentálně reprezentovány (viz koncept *participatory sense-making*⁷⁵). Na této rovině popisu se otevírá ontologie výrazové tělesnosti, která u základních podob konstituce významu nepotřebuje rozlišovat mezi člověkem a ostatními formami živočichů.

Závěr

V naší studii jsme se zaměřili na srovnání dvou současných teorií sociálního rozumění, které jsou spojeny s výsledky laboratorních studií kognitivních schopností šimpanzů a nemluvnat na straně jedné, a s filosofickými pohledy na problém intersubjektivní na straně druhé. Pokusili jsme se ukázat, že rozdíl mezi Tomasellovou hypotézou sdílené intencionality a tzv. modelem prožitých zkušeností (*Lived experiences model*) Leavense a Bardové nespočívá primárně v odlišném průběhu pokusů, ale v ontologických závazcích

⁷² Merleau-Ponty, *Nature*, 189.

⁷³ Ibid., 173.

⁷⁴ Adolf Portmann, *Animals as Social Beings* (New York: Harper and Row, 1961), 95–96, překlad autor. Srv. Adolf Portmann, *Das Tier Als Soziales Wesen* (Freiburg: Herder, 1964), 140–41.

⁷⁵ De Jaegher a Di Paolo, „Participatory Sense-Making“, 485–507.

daných výzkumných programů. Jako zásadní se přitom ukazuje předporozumění problému antropologické difference, které ovlivňuje jak formulaci obou teorií, tak interpretaci komunikačních situací jako sdílené pozornosti u šimpanzů či nemluvnat.

Vzhledem ke špatné kvalitě diskuze mezi stoupenci obou teorií a rozdílnosti na ně navazujících ontologií se pak ukazuje nemožné se racionálním způsobem rozhodnout pro jednu z nich. V duchu duhemovského „zdravého rozumu“ se zde přikláníme k interaktivistické formulaci teorie sociálního rozumění, a to v souladu s Urbanovou knihou, která tuto studii motivovala. Zároveň upozorňujeme na biosémiotické řešení problému mimo-lidského sociálního rozumění, které připisuje základní podoby konstituce shodných významů rovněž zvířecím subjektům.

D. Hutto jako minimalistický příklad sdílené pozornosti uvádí dvojici fotbalistů, kteří soupeří o držení míče.⁷⁶ Aby uspěli, musí nejen kontrolovat pozici balónu, ale rovněž monitorovat pohyby druhého hráče. Dle našeho přesvědčení může být takový enaktivistický přístup zobecněn na hru obecně, je-li kromě hráčů přítomen i nějaký předmět. Jestliže uvidíte v parku dva psy, kteří se se zjevným potěšením (vrtění ocasem, sémantickým orgánem v rámci umweltu této domestikované šelmy) přetahují o klacek, a budete zrovna (třeba zásluhou četby Urbanovy knížky) filosoficky naladěni, můžete překvapeně nazříť, že právě sledujete živý případ mimo-lidské sdílené pozornosti.⁷⁷

Bibliografie:

Bakeman, Roger a Lauren Adamson. „Coordinating Attention to People and Objects in Mother–Infant and Peer–Infant Interactions.“ *Child Development* 55 (1984): 1278–89.

Bard, Kim A., Bakeman, Roger, Boysen, Sarah T. a David A. Leavens. „Emotional Engagements Predict and Enhance Social Cognition in Young Chimpanzees.“ *Developmental Science* 17, č. 5 (2014): 682–96.

⁷⁶ Hutto, „Elementary Mind Minding, Enactivist-style,“ 309.

⁷⁷ Alespoň tedy v rámci přístupu Leavense a Bardové. Enaktivistickou či kinestetickou interpretaci mezidruhové interakce mezi psem a člověkem využívající koncept umweltu nalezneme v Kenneth Shapiro, „Understanding Dogs Through Kinesthetic Empathy, Social Construction, and History,“ *Anthrozoos* 3 (1990): 184–95.

Barreto, Ana C. R. „Ontology and Anthropology of Interanimality: Merleau-Ponty from Tim Ingold's Perspective.“ *Revista de Antropología Iberoamericana* 5, č. 1 (2010): 32–57.

Bimbenet, Étienne. *L'animal que je ne suis plus*. Paris: Gallimard, 2011.

Bermúdez, José L. „Mindreading in the Animal Kingdom.“ In *The Philosophy of Animal Minds*, ed. Robert W. Lurz, 145–64. New York: Cambridge University Press, 2009.

Boesch, Christophe. „Joint Cooperative Hunting among Wild Chimpanzees: Taking Natural Observations Seriously.“ *Behavioral and Brain Sciences* 28 (2005): 692–93.

Boesch, Christophe. „What Makes Us Human (*Homo sapiens*)? The Challenge of Cognitive Cross-Species Comparison.“ *Journal of Comparative Psychology* 121, č. 3 (2007): 227–40.

Boesch, Christophe a Michael Tomasello. „Chimpanzee and Human Cultures.“ *Current Anthropology* 39, č. 5 (1998): 591–614.

Bratman, Michael E. „Shared Cooperative Activity.“ *Philosophical Review* 101, č. 2 (1992): 327–41.

Buchanan, Brett. *Onto-Ethologies. The Animal Environments of Uexküll, Heidegger, Merleau-Ponty, and Deleuze*. New York: Suny Press, 2008.

Butterfill, Stephen A. a Ian Apperly. „How to Construct a Minimal Theory of Mind.“ *Mind & Language* 28, č. 5 (2013): 606–37.

Carpenter, Malinda a Kristin Liebal. „Joint Attention, Communication, and Knowing together in Infancy.“ In *Joint Attention: New Developments in Psychology, Philosophy of Mind, and Social Neuroscience*, ed. Axel Seemann, 159–81. Cambridge, MA: MIT Press, 2011.

Cohen, Jon. *Almost Chimpanzee. Redrawing the Lines That Separate Us From Them*. New York: St. Martin's Griffin Edition, 2011.

De Jaegher, Hanne a Ezequiel Di Paolo. „Participatory Sense-Making: An Enactive Approach to Social Cognition.“ *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 6, č. 4 (2007): 485–507.

De Jesus, Paulo. „From Enactive Phenomenology to Biosemiotic Enactivism.“ *Adaptive Behaviour* 24, č. 2 (2016): 130–46.

De Waal, Frans. *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* New York: W. W. Norton & Company, 2016.

Dennett, Daniel. „Intentional Systems in Cognitive Ethology: The ‚Panglossian Paradigm‘ Defended.“ *Behavioral and Brain Sciences* 6, č. 3 (1983): 343–55.

Duhem, Pierre M. M. *The Aim and Structure of Physical Theory*. New York: Atheneum, 1962.

Froese, Tom a David A. Leavens. „The Direct Perception Hypothesis: Perceiving the Intention of Another’s Action Hinders Its Precise Imitation.“ *Frontiers in Psychology* 5 (2014): 1–15.

Fulka, Josef. „Co znamená být člověkem? Ke knize Étienne Bimbeneta ‚L’animal que je ne suis plus‘.“ *Filosofický časopis* 60, č. 5 (2012): 753–67.

Gillies, Donald. „The Duhem Thesis and the Quine Thesis.“ In *Philosophy of Science. The Central Issues*, ed. Martin Curd a Jan A. Cover, 302–319. New York: W. W. Norton & Company, 1998.

Hare, Brian a Michael Tomasello. „Human-like Social Skills in Dogs?“ *Trends in Cognitive Sciences* 9, č. 9 (2005): 439–44.

Hobson, Peter. *The Cradle of Thought*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002.

Hull, Carrie. *The Ontology of Sex. A Critical Inquiry into the Deconstruction and Reconstruction of Categories*. London: Routledge, 2006.

Hutto, Daniel D. *Folk Psychological Narratives. The Sociocultural Basis of Understanding Reasons*. Cambridge, MA: MIT Press, 2008.

Hutto, Daniel D. „Elementary Mind Minding, Enactivist-style.“ In *Joint Attention: New Developments in Psychology, Philosophy of Mind, and Social Neuroscience*, ed. Axel Seemann, 307–42. Cambridge, MA: MIT Press, 2011.

Hutto, Daniel D. „Intersubjective Engagements without Theory of Mind.“ In *The Politics of Species: Reshaping Our Relationships with Other Animals*, ed. Raymond Corbey a Annette Lanjouw, 126–40. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Hutto, Daniel D., Herschbach, Mitchell a Victoria Southgate. „Editorial: Social Cognition: Mindreading and Alternatives.“ *Review of Philosophy and Psychology* 2 (2011): 375–95.

Ingold, Tim. *The Perception of the Environment. Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge, 2010.

Jaroš, Filip. „Darwinismus a portmannismus: střetnutí nesouměřitelných biologických paradigmat?“ *Teorie vědy* 32, č. 3 (2010): 301–18.

Jaroš, Filip. „Zvíře jako člověk, zvíře jako stroj.“ *Filosofický časopis* 63, č. 4 (2015): 519–37.

Jaroš, Filip. „Cats and Human Societies: A World of Interspecific Interaction and Interpretation.“ *Biosemiotics* 9, č. 2 (2016): 287–306.

Jaroš, Filip. „The Three Semiotic Lives of the Domestic Cat: A Case Study on Animal Social Cognition.“ *Biosemiotics* 10, č. 2 (2017): 279–93.

Jaroš, Filip. „Cat Cultures and Threefold Modelling of Human-Animal Interactions: On the Example of Estonian Cat Shelters.“ *Biosemanitics* (2018). <https://doi.org/10.1007/s12304-018-9332-0>.

Kleisner, Karel. „Biologické omalovánky aneb ‚Volte Portwinna!‘“ In *Darwin a estetika*, ed. Karel Stibral, 153–57. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2006.

Kleisner, Karel. „The Semantic Morphology of Adolf Portmann: A Starting Point for the Biosemiotics of Organic Form?“ *Biosemiotics* 1, č. 2 (2008): 207–19.

Kliková, Alice a Karel Kleisner, ed. *Umwelt - Koncepce žitého světa Jakoba von Uexküll*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2006.

Klouda, Jiří a Jan Halák. „Institute jako model významu: Gehlen a Merleau-Ponty k otázce antropologie.“ *Filosofický časopis* 66, č. 4 (2018).

Koreň, Ladislav. „Joint Intentionality. From Thin to Thick.“ *Journal of Social Ontology* 2, č. 1 (2016): 75–85.

Koreň, Ladislav a David Kocourek. „Evoluce morálky podle Michaela Tomasella.“ *Filosofický časopis*, v tisku.

Kuhn, Thomas. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenh, 1997.

Leavens, David A. „Joint Attention: Twelve Myths.“ In *Joint Attention: New Developments in Psychology, Philosophy of Mind, and Social Neuroscience*, ed. Axel Seemann, 43–72. Cambridge, MA: MIT Press, 2011.

Leavens, David A., Bard, Kim A. a William D. Hopkins. „The Mismeasure of Ape Social Cognition.“ *Animal Cognition* (2017). <https://doi.org/10.1007/s10071-017-1119-1>.

Lurz, Robert W. a Carla Krachun. „How Could We Know Whether Nonhuman Primates Understand Others' Internal Goals and Intentions? Solving Povinelli's Problem.“ *Review of Philosophy and Psychology* 2 (2011): 449–81.

Macinnes, Ian a Ezequiel Di Paolo. „From the Inside Looking Out: Self Extinguishing Perceptual Cues and the Constructed Worlds of Animats.“ In *Advances in Artificial Life. ECAL 2005. Lecture Notes in Computer Science*, ed. Mathieu S. Capcarrère, Alex A. Freitas, Peter J. Bentley, Colin G. Johnson, Jon Timmis, 11–20. Berlin: Springer, 2005.

Meacham, Darian. „How Low Can You Go? BioEnactivism, Cognitive Biology and Umwelt Ontology.“ *Humana* 31 (2016): 73–95.

Merleau-Ponty, Maurice. *Nature: Course Notes from the Collège de France*. Evanston: Northwestern University Press, 2003.

Painter, Corinne a Christian Lotz, ed. *Phenomenology and the Non-Human Animal*. Dordrecht: Springer, 2007.

Pechar, Jiří. „V čem spočívá chápání druhého člověka jako druhého.“ *Filosofický časopis*, č. 3 (2017): 478–80.

Portmann, Adolf. *Animals as Social Beings*. New York: Harper and Row, 1961.

Portmann, Adolf. *Das Tier als soziales Wesen*. Freiburg: Herder, 1964.

Povinelli, Daniel J. a Jennifer Vonk. „Chimpanzee Minds: Suspiciously Human?“ *Trends in Cognitive Science* 7 (2003): 157–60.

Racine, Timothy P., Leavens, David A., Susswein, Noah a Tyler J. Wereha. „Conceptual and Methodological Issues in the Investigation of Primate Intersubjectivity.“ In *Enacting Intersubjectivity: A Cognitive and Social Perspective on the Study of Interactions*, ed. Francesca Morganti, Antonella Carassa, Giuseppe Riva, 65–80. Amsterdam: IOS Press, 2008.

Racine, Timothy P., Wereha, Tyler J. a David A. Leavens. „Primates, Motion and Emotion: To What Extent Nonhuman Primates Are Intersubjective and Why.“ In *Moving Ourselves, Moving Others: Motion and Emotion in Intersubjectivity, Consciousness and Language*, ed. Ad Foolen, Ulrike M. Lüdtke, Timothy P. Racine, Jordan Zlatev, 221–42. Amsterdam: John Benjamins, 2012.

Sebeok, Thomas A. *Global Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press, 2011.

Shapiro, Kenneth. „Understanding Dogs Through Kinesthetic Empathy, Social Construction, and History.“ *Anthrozoos* 3 (1990): 184–95.

Schmid, Hans B. „Shared Intentionality and the Origins of Human Communication.“ In *Intentionality*, ed. Alessandro Salice, 349–68. München: Philosophia, 2013.

Thompson, Evan. *Mind in Life. Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.

Tomasello, Michael. *A Natural History of Human Thinking*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.

Tomasello, Michael. *A Natural History of Human Morality*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.

Tomasello, Michael. „Response to Commentators.“ *Journal of Social Ontology* 2, č. 1 (2016): 117–23.

Tomasello, Michael, James M. Carpenter, Joseph Call, Tanya Behne a Henrike Moll. „Understanding and Sharing Intentions: The Origins of Cultural Cognition.“ *Behavioral and Brain Sciences* 28 (2005): 675–735.

Tomasello, Michael a Hannes Rakoczy. „What Makes Human Cognition Unique? Individual to Shared to Collective Intentionality.“ *Intellectica* 46–47, č. 2–3 (2007): 25–48.

Townsend, Simon W. et al. „Exorcising Grice’s Ghost: An Empirical Approach to Studying Intentional Communication in Animals.“ *Biological Reviews* 92, č. 3 (2016): 1427–33.

Urban, Petr. „Sociální rozumění u lidí a ostatních hominidů.“ *Filosofia* 69, č. 7 (2014): 591–603.

Urban, Petr. *Jak rozumíme druhým? Studie o sociálním rozumění a sdílení světa nejen u člověka*. Praha: Filosofia, 2016.

Urban, Petr. „Zmeškané setkání: Několik poznámek k recenzi Jiřího Pechara.“ *Filosofický časopis* 65, č. 4 (2017): 633–36.

Zahavi, Daniel. „Empathy and Direct Social Perception: A Phenomenological Proposal.“ *Review of Philosophy and Psychology* 2 (2011): 541–58.